

ЕВОЛЮЦІЯ ДИНАМІЧНИХ СИСТЕМ

(на матеріалі деяких індоєвропейських мов)

I.P. Буніятова, докт. філол. наук (Київ)

У статті висвітлено сучасні засади дослідження мовних змін. Позиції двох найвпливовіших тенденцій представлено для кращого розуміння шляхів мовних змін. Точки зору, що розглядаються, належать лінгвістам, які працюють у межах еволюціоністського і генеративного підходів. Спірній гіпотезі останнього приділено особливу увагу. Зокрема, автор намагається знайти матеріальне підтвердження положенням генеративної теорії, які на перший погляд, суперечать ідеї повільного, поступового розвитку мови. При вичерпному ознайомленні зазначених точок зору автор доходить висновку, який узгоджує обидва підходи.

Ключові слова: генеративні підходи, мовні зміни, поступовий розвиток мови.

И.Р. Буниятова. Эволюция динамических систем (на материале некоторых индоевропейских языков). В статье рассматриваются современные основы изучения языковых изменений. Позиции двух самых влиятельных тенденций представлены для лучшего понимания путей языковых изменений. Рассматриваемые точки зрения принадлежат лингвистам, которые работают в пределах эволюционистского и генеративного подходов. Особое внимание уделено спорной гипотезе генеративистов. В частности, автор пытается найти материальное подтверждение положением генеративной теории, которые, на первый взгляд, противоречат идее медленного, поступательного развития языка. При исчерпывающем ознакомлении упомянутых точек зрения автор приходит к выводу, которые примиряет оба подхода.

Ключевые слова: генеративный подход, поступательное развитие языка, языковые изменения.

I.R. Buniyatova. Evolution of Dynamic Systems (on the material of some Indo-European languages). This paper deals with to-date framework for the investigation of linguistic change. The stance of two most influential trends is presented to move closer to the understanding of linguistic change ways. The viewpoints under consideration belong to evolutionary and generative linguists, the controversial hypothesis of the latter being under special scrutiny. In particular, the author seeks to find empiric evidence involved in the generativist theory that at first sight conflicts with a slow step-by-step evolvement of languages. Upon closer consideration the author arrives at the conclusion that harmonizes both stances.

Key words: generative linguists, linguistic change, step-by-step evolvement of languages.

Проблема розвитку мовних систем, його шляхів та механізмів як і раніше викликає інтерес у дослідників, що працюють у різних парадигмах мовного знання [10–16 та ін.]. У теоретичному мовознавстві другої половини ХХ – початку ХХІ ст. активно обговорюють можливість альтернативного підходу до розв’язання історичних зрушень у мові, а саме, розглядати його як поступовий

процес, що відбувається крок за кроком, або як серію катастрофічних, одноразових актів. Перший підхід, еволюційний, передбачає розпрацювання ідей у рiчищі природного відбору, другий, – у межах теорії катастроф.

Згідно з положеннями останньої, будь-яка система, розвиваючись, проходить етапи перебудови, різкої зміни, під час яких відбувається перегрупування сил, перебудова рівноваги. Ці етапи характеризуються тимчасовим переважанням однієї із сил, що призводить до хаосу, який руйнує попередні структури; потім відбувається гармонізація, рівновага відновлюється, але вже в новому, якісно іншому стані [8, с. 2]

З часів Лейпцігської школи переважна більшість лінгвістичного загалу вважають ідеї еволюційного вчення Дарвіна більш прийнятними для розпрацювання на мовному ґрунті, оскільки вони підтверджуються великим корпусом даних, накопичених в основному на матеріалі індоєвропейських мов. Виявляється, однак, що сповідуючи ідеї еволюційного вчення, можна залишатися у межах «еволюції за Дарвіном» або «еволюції не за Дарвіном».

Як влучно зазначив С. Пінкер, хоча більшість освічених людей привселюдно заявляє, що вірить у теорію Дарвіна, те, у що вони насправді вірять, це модифікована версія стародавнього теологічного поняття про Великий Ланцюг Усього Суцього: про те, що всі біологічні види вишикувалися в лінійній ієрархії з людиною на чолі. Дарвінівський внесок, відповідно до цих поглядів, полягав у тому, щоб показати, що кожен із видів на цих сходах походить від виду, який стоїть однієї сходинкою нижче, а не був призначений на цю сходинку Богом [16, с. 340–382].

Принагідно нагадаємо, що головною заслугою Дарвіна вважають не обґрунтування ідеї еволюції, а відкриття її основного рушійного механізму – природного відбору. Цей фактор уможливив одночасно усвідомити виникнення нових видів і походження органічної доцільності.

Відповідно до еволюційного вчення прийнято говорити про те, що розвиток мови так само як інших динамічних систем відбувався поступовим, повільним шляхом. Такий підхід до пояснення засвідчених в історичній лінгвістиці змін

найпоширеніший. При цьому, однак, визнають, що в історії мов наявні періоди інтенсивніших зрушень, коли у певний проміжок часу їх відбувалося більше, ніж у попередні періоди. Останнє логічно пояснюється, наприклад, у контексті одного з недарвінівських учень у палеонтології, сальтаціонізму. На противагу тезі про безперервну і поступову змінюваність видів за Дарвіном воно висунуло кілька положень: про особливі автономні сили прогресивної еволюції, про їхню іманентність усьому живому і стрибкоподібному (експлозивному) характері великомасштабної еволюції. Сальтаціонізм проголошує своїм ідейним гаслом перевернутий афоризм Лейбніца, який отримує новий сенс «Природа робить стрибки» [5, с. 235–236].

В історичних граматиках найбільш вивчених мов можна знайти безліч прикладів таких періодів. Зокрема, дослідник новогрецької мови А. Мірамбель писав, що основні зміни, які зумовили специфічну форму грецької мови після класичного періоду, здійснилися у період, починаючи з утворення спільногрецької мови, тобто з елліністичної доби до половини Середньовіччя. За його даними, найсуттєвіші зміни відбулися у період з I ст. до РХ до кінця III ст. РХ [4, с. 300–301].

В історії французької мови найсуттєвіші якісні зміни в народній латині Північної Галлії засвідчено у проміжок часу з V по VIII ст. Вони включають (1) дифтонгізацію наголошених голосних середнього підйому переднього і заднього рядів; (2) утворення двовідмінкової парадигми іменника (номінатив і акузатив) до VII ст.; (3) нівелювання ненаголошеного вокалізму у фінальній позиції слова, що спричинило збіг флексій іменників і прикметників різних типів відмін (VII–VIII ст.). Перифрастичні конструкції, які слугували для вираження минулої й майбутньої дії, до VIII ст. утворили часові форми, що в романських мовах, зокрема у французькій, сприяло появі **Passé Composé** и **Futur Simple**. Напр., **j'ai écrit** *une lettre* (<*aveo lettera escripta*), а також *je par-lerai* (<*parlare aveo*). За аналогією з формами майбутнього часу до VIII ст. утворюється форма **Conditionnel Present**: *je parlereie* (<*parler (av) eie*) – фр. *je parlerais* [там само].

Причини періодів стрибкоподібних змін у достатній мірі не вивчені. Не можна також з упевненістю стверджувати, чи спостерігаються вони в усіх мовах. Імовірно причинами масових зрушень у певні періоди є чисто випадковий збіг обставин. Допустімо, що в системі кожної мови існують ланки, на яких тримається решта елементів мовної структури. Із цього випливає, якщо стрижнева ланка зазнає руйнування, то це спричиняє цілу серію зрушень, які відносно швидко слідують одна за одною. Так, наприклад, у складі голосних народної латини протягом I–II ст. відбувся перехід кількісної відмінності голосних в якісні. Довгі голосні залишилися закритими, а короткі стали відкритими. Руйнація цієї ланки викликала цілу низку наслідків. У межах цих найвиразніших змін часто реєструють певну послідовність проміжних форм, кожна з яких є продовженням попередньої і поштовхом для розвитку наступної.

Серед даних історичної англістики найбільш ілюстративним у цьому плані є якісна зміна голосних у XV–XVII ст. (Great Vowel Shift), коли всі довгі голосні зазнали зсуву, в результаті якого відбулася перебудова всієї системи вокалізму англійської мови. Пор.:

Таблиця 1

Місце утворення	.	Ср.-англ.	Англійська
Голосні п. р.	Високого п.	/i:/ > /ii/ > /ei/ > /æi/ > /ai/	---> /ai/
	Середнього п. (закр.)	/e:/ > /æ:/ > /ɛ:/ > /e:/ > /i:/	---> /i:/
	Низького п. (відкр.)	/æ:/	---> /e:/ (згодом --> /i:/)
Голосні с. р.	Низького п.	/a:/ > /æ:/ > /ɛ:/ > /e:/ > /e:/	---> /e:/
Голосні з. р.	Високого п.	/u:/	---> /au/
	Середнього п. (закр.)	/o:/	---> /u:/
	Низького п. (відкр.)	"au"	---> /o:/

Повертаючись до можливого пояснення походження й розвитку органічного світу, а їх наразі існує чимало, зауважимо, що вчення природного відбору продовжує зберігати за собою роль провідного направляючого фактору у популяційних процесах, незважаючи на те, що неодноразово піддавалося переоцінці. У колах дослідників-генеративістів це положення викликає різке заперечення. Як правило, вони посилаються на те, що властивий лише людині мовний інстинкт видається несумісним з теорією природного відбору. Або жодного мовного інстинкту не існує, або він розвинувся в якійсь інший спосіб.

Нагадаю, що в генеративній лінгвістиці *мовний інстинкт* – це складне ціле, яке містить багато частин: синтаксис з його дискретною комбінаторною системою, що будує структури безпосередніх складників; морфологія – друга дискретна система, що будує слова; лексика, мовленнєвий апарат; фонологічні правила і структури; сприйняття мовлення, алгоритмів синтаксичного аналізу; алгоритмів засвоєння мови та ін. У фізичному сенсі ці частини являють собою хитромудро структуровані нейронні системи, закладені завдяки послідовності генетичних подій, кожне з яких відбувалося у чітко відведений час. Те, чим є ці системи, на погляд генеративістів, – це неймовірний дар – здатність передавати безкінечну кількість точно структурованих думок із голови в голову за допомогою модулювання повітря на видиху [16, с. 5].

Як пише Н. Хомський, приписувати цей розвиток [вродженої ментальної структури] «природному відбору» – цілком безпечно, оскільки ми усвідомлюємо, що в цьому твердженні немає нічого матеріального, що воно походить від однієї тільки віри в природничо-наукове пояснення цього явища. Вивчаючи еволюцію свідомості, ми не можемо припустити, як далеко простягаються фізично можливі альтернативи, скажімо, альтернативи трансформаційної генеративної граматики, для організму, який відповідає іншим фізичним умовам, характерним для людей. Можливо їх немає або дуже мало, і в цьому випадку розмова про розвиток мовної здатності є просто недоречною [9, с. 45].

Н. Хомський погоджується з тим, що в граматиці простежується складна будова, але скептично налаштований відносно того, що це є результатом природного відбору. На його погляд, природний відбір оперує у просторі вибору, детермінованого законами природи (а також можливими історико-екологічними обставинами), і було б чистим догматизмом виступати з апріорними прокламаціями про роль цих факторів у тому, що відбувається. Він іронічно зауважує, єдине, що вдалося «продемонструвати» або «переконливо аргументувати», так це те, що природний відбір без коливань приймають як основний фактор в еволюції, який доводив Дарвін і ніхто навіть не намагається поставити це під сумнів. Окрім припущень, які поділяє широкий дослідницький загаль стосовно механізмів еволюції мало б сенс все-таки з'ясувати, що саме відбулося, будь-то при вивченні ока, шиї жирафа, кісток зорових середнього вуха, зорових систем ссавців, людської мови тощо. Насправді Н. Хомський не бачить «видимого взаємозв'язку еволюції людського мозку, голосового тракту і мови» [7, с. 119].

Позиція Н. Хомського суголосна ідеям Ф. Лібермана, який пише, що анатомія мовленнєвого апарату і контроль над мовою – це єдине, що було модифіковано у процесі еволюції; граматичний модуль залишився незмінним. І оскільки дарвінівський природний відбір передбачає маленькі кроки, які посилюють чинну функцію спеціалізованого модуля, еволюція «нового» модуля логічно неможлива [13, с. 212].

У кожного, хто ознайомився з цією тезою, виникає логічне запитання: *чи може існувати мовний орган, який розвинувся завдяки процесу, відмінному від того, який відповідає за еволюцію інших органів?* Намагаючись вирішити суперечку послідовників і противників природного відбору, С. Пінкер зауважує, що в одному з розділів «Походження видів» Дарвін доводить, що його теорія може відноситися як до еволюції інстинктів, так і до еволюції тіл. Якщо мова такий самий інстинкт, як і решта, то ймовірно він розвинувся в результаті природного відбору – єдино вдалого наукового пояснення складних біологічних систем [16, с. 340–382]. Мовний інстинкт так само, як і око, – це приклад того,

що Дарвін називав тією досконалістю структури і коадаптації, яке по праву викликає наше захоплення.

З іншого боку, якщо мова розвивалася поступово, то має існувати послідовність проміжних форм, кожна з яких була б корисною для її користувача. Для генеративістів у цьому випадку важливим є те, як виглядала проміжна граматики. Із тези про те, що еволюція органів відбувається у формах, що послідовно ускладнюються, слідує, що у проміжних граматиках має бути обмежений набір символів; правила, що застосовують з меншою точністю, модулі з меншою кількістю правил тощо. Згадаймо приклад О.О. Потебні з Рігведи: *Раздавлены ногами слонами*, яке, на його погляд, не є безглуздом: дійсно слонами (тобто їхніми) ногами. «Тільки тут відношення між двома речами ніяк не виражене, і вони зображені, так би мовити, на одній площині, без перспективи. І наскільки відсутність перспективи у живопису давніше таких, що також походять з глибокої давнини, але більш звичайних для нашої звички до об'єднання думок, як *ногами слонів*» [6, с. 45].

Відносно тенденцій, що увиразнилися в західній історичній лінгвістиці, пояснювати мовні зміни на еволюційних або не еволюційних засадах, зауважу, що тут існують певні розбіжності навіть у таборі односторонців. Це стосується насамперед шляхів, якими ці зміни відбуваються. Найбільш прийнятною видається теорія атрактора Р. Ласса [12, с. 277–305], де історію динамічної системи представлено як певну траєкторію її руху у багатовимірному просторі. Під динамічною системою, слід розуміти будь-яке ціле, що розвивається, де варіативність параметрів структури спричиняє зміну його стану. Із цього випливає, що мовний дрейф відбувається у напрямі до певної ділянки у фазовому просторі, в якій система опиняється у певний момент, і залишається до того часу, доки її не витісняють за якихось причин. Таке пояснення дає змогу, наприклад, відтворити шлях розвитку відмінкових флексій із граматикизованих незалежних морфем на зразок *іменник (незалежна морфема) > постпозитив > частка > відмінкова флексія*, або перифрастичного майбутнього часу в англійській мові, утвореного за формулою *to be going INF*.

Запропонований Р. Лассом підхід уможливив також відтворення розвитку гіпотаксису на прикладі формування відносного зв'язку (*Parataxis Hypothesis*), що передбачає поступовий перехід від одного етапу до іншого: *згорнуті атрибутивні конструкції > безсполучникові конструкції типу апокойну > підрядні речення, оформлені особовими займенниками > відносні підрядні речення, оформлені сурядними сполучниками > відносні підрядні речення з дейктичними елементами > відносні підрядні речення оформлені релятивним граматиалізованим маркером* [1, с. 83–107].

Спроба протиставити у мові зміни, які мають поступовий, повільний характер, змінам раптового характеру в граматиці (*abrupt changes*) належить дослідникам генеративного напрямку (Д. Лайфут, Д. Денісон, А. Херріс, Л. Кемпбел та ін.). Як твердить Д. Лайфут, поступових змін зазнають не тільки первинні мовні дані, але й сама природа засвоєння мови, як правило, забезпечує певну наступність. Сформована граMATика дорослої людини є в основному тим мовним середовищем, в якому відбувається становлення граматики її дитини. Це допомагає уникнути розриву наступності в засвоєнні базових моделей і пов'язаних з ними значень та гарантує певну стабільність переходу від одного покоління до іншого. В історії мов не зафіксовано наприклад раптової зміни порядку слів у реченні OV на VO [15, с. 85].

Однак, розриви наступності можуть траплятися. Згідно з генеративною концепцією, інтеріоризовані граматики кожного покоління тотожні попереднім граMATикам, утвореним їхніми батьками. З часом, однак, накопичений обсяг фонологічних, морфологічних і синтаксичних змін може спричинити такий рівень складності поверхневих форм висловлень, що ментальні граматики, які в цілому проявляють значний ступінь подібності до граMATик попереднього покоління, ускладнюються ще більше, тобто містять більшу кількість правил, винятків тощо. На певному етапі спроба утворити традиційну модель граматики в умовах існування даних (= граMATичних явищ), які значно відрізняються від тих, що використовувалися їхніми попередніми, виявляється неможливою. Внаслідок цього нове покоління конструює радикально інший

тип метальної граматики, що узгоджується з новими даними. Такий розрив безперервності в ментальних граматиках наступних поколінь називають реструктуризацією або радикальною реінтерпретацією (*reanalysis*) [14, с. 109].

Залишаючись почасти у межах еволюціоністської гіпотези, Д. Лайтфут, Д. Денісон та ін., враховують варіативність як рушійну силу мовних змін. Відмінність їхнього підходу полягає в тому, що вони постулюють хаотичний, нерівний характер як варіативності, так і мовних змін, причиною яких і виступає ця сама варіативність. За сценарієм Д. Денісона, мовні зміни починаються поступово, а потім, прискорюючись, завершуються вибухом. Мовні зміни при цьому завжди мають випадковий характер.

Як це насправді відбувається? Очевидно, що людина часто вдається до вибору мовних одиниць за принципом аналогії, моделюючи свою поведінку відповідно до того, що він/вона чують довкола себе. На лексичному рівні, наприклад, спочатку зміну зазнає одне слово, а потім поступово проявляється у другому, третьому та ін. словах, і як тільки кількість слів, що демонструють зміни і виступають у ролі зразка, досягають «критичної маси», решта слів втягуються у процес з подвоєною швидкістю до тих пір, доки не модифікується пул слів, що залишився. Згідно з концепцією Д. Денісона, цей процес є чимось на зразок ядерної ланцюгової реакції, необхідною умовою якої є наявність «критичної маси» і яка завершується вибухом [10, с. 51–64].

Попри дискусійність теорій Д. Денісона і Д. Лайтфута слід визнати, що вони заслуговують на увагу, оскільки підтверджуються фактами історії германських мов, насамперед англійської, німецької і нідерландської. У дослідженні змін, що відбулися в ранньонівоанглійській граматиці (XVI–XVII ст.) таке пояснення характеру змін допомогло встановити закономірності, які органічно узгоджуються з вищенаведеними тезами про раптовість та симультанність мовних зрушень, що відбуваються в названій період. Це стосується насамперед розвитку англійських модальних операторів, похідних від давньоанглійських претерито-презентних дієслів. Останні функціонували як звичайні дієслова, утворюючи форми теперішнього часу за зразком минулого

часу сильних дієслів, а форми минулого часу – за зразком минулого часу слабких дієслів. Тож виділення *can, may, shall, must* в окремий клас допоміжних модальних дієслів відбувається лише наприкінці XV ст. як результат радикальної реінтерпретації, коли:

(1) вони втрачають властивості повнозначних дієслів, зокрема керувати прямим доповненням;

(2) відбувається повна елімінація претерито-презентних дієслів як окремого класу, за винятком попередників сучасних модальних дієслів (*premodals*);

(3) змінюється порядок слів, згідно з яким позиція попередників модальних дієслів отримує фіксацію, характерну для сучасного речення, тобто перед повнозначним дієсловом;

(4) посилюється семантична опозиція *shall/should, will/would, may / might, can/ could* і, нарешті,

(5) в англійській мові закріплюється інфінітив з часткою *to* [14, с. 109].

Загалом, ранньоновоанглійський період становить інтерес саме тому, що в цей час різко інтенсифікується процес граматикалізації на окремих ділянках мовної системи. Саме тоді відбувається зміна доміантних когнітивних типів, що було продемонстровано на матеріалі творів Шекспіра, в яких на відміну від його попередників, послідовність подій побудована на причинових і часових зв'язках. Те, що шекспірівські часи були добою своєїрідної «когнітивної революції», коли змінилися механізми когніції у цілого покоління, підтверджується також низкою інших симультанних змін, зокрема у граматиці англійської мови.

Одночасно з модальними дієсловами в окремий клас виділяються квантифікатори, слова на позначення неозначеної кількості на зразок *all, any, both, each, either, every, few* та ін. Синтаксична дистрибуція цих одиниць виявилася тієї діагностичною ознакою, яка дала змогу виокремити їх серед інших лексико-граматичних класів, насамперед прикметників. У попередні періоди помітні лише тенденції становлення цього класу слів, а в

ранньоновоанглійській мові вони суттєво відрізняються від прикметників за своїми синтаксичними характеристиками [2].

Факти реграматизації знаходимо також у дослідженні А. Карабан [3], яке містить висновки про те, що саме на ранньоанглійський період припадає становлення класу приад'єктивних інтенсифікаторів і апроксиматоров, на зразок *very, too, much, much too, far*. Характерне для інтенсифікатора збліднення первинної семантики та його граматикалізація завершується, і з цього часу структури з *more, most more, most* оформляють ступені порівняння англійських прикметників. Утім, трапляються випадки паралельного функціонування граматикалізованих і не граматикалізованих форм. Окрім цього, засвідчено якісні зрушення у синтаксисі складнопідрядного речення: закріплення твердих норм порядку слів взаємного розміщення головного й підрядного речень, а також додаткових (часових і модальних) маркерів їхнього зв'язку. Одночасно завдяки успіхам риторики упорядковуються інструменти реалізації змісту, який стає коротшим і чіткіше організованим завдяки структурно-семантичним засобам.

На перший погляд, ідея поступового розвитку і генеративне пояснення раптового характеру змін як рекатегоризації мовних одиниць перебувають у різних теоретичних вимірах. До того ж, очевидним є й те, що радикальній зміні у граматиці передуює час так званого накопичення кількісних ознак, який завершується появою якісно нового мовного об'єкта. Принаймні, за моїми спостереженнями, п'ять зрушень, на які посилається Д.Лайтфут, відбуваються поступово, протягом усього середньоанглійського періоду, а початок їх було закладено ще в давньоанглійському періоді. Наприклад, модальне дієслово в позиції справа від дієслова з повноцінною семантикою як у головному, так і підрядному реченнях, трапляється у пам'ятках XI–XII ст. Навіть за умови високої варіативності моделей поверхневої структури підрядного речення, які містять модальні оператори в пізньодавньоанглійській, зокрема SOVM, SVMO, SMOV, SOMV, SMVO, остання виявляється домінантною, демонструючи перехід мови від SOV- до SVO-типу. Це означає, що давньоанглійське правило

стосовно кінцевої позиції дієслова з повнозначною семантикою в підрядному реченні втрачає свою релевантність і модель типу SOVM, в якій модальне дієслово зберігає свою повнозначність, виявляється неприйнятною для авторів цього періоду.

Завершуючи виклад матеріалу, зазначу, що представлені підходи до пояснення мовних змін не виключають один одного, оскільки як еволюціоністський, так і генеративний ґрунтуються на суттєвій емпіричній основі. Тому слід, очевидно, визнати, що обидві теорії розвитку мовних систем потребують подальшого розпрацювання із залученням більшої кількості мовних даних. На окрему увагу у граматиці заслуговує теорія «катастроф» або радикальних змін, які відбуваються одночасно й раптово, що було продемонстровано у багатьох розвідках, у тому числі українських, на матеріалі деяких германських мов. Очевидно, що більшої валідності працям дослідників, які працюють у рідчисті цієї теорії, надасть залучення якомога більшої кількості даних з історії інших мов, можливо і неіндоевропейських.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буніятова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах IV–XIII ст. / Буніятова І.Р. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 327 с.
2. Грачова І.Є. Становлення класу слів-квантифікаторів в англійській мові (VII–XVII ст.) : автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / І.Є. Грачова. – К., 2007. – 19 с.
3. Карабан А.В. Розвиток та функціонування кількісних модифікаторів якісної ознаки в англійській мові IX–XIX ст. : дис. ... канд. філол. наук / А.В. Карабан. – К., 2010. – 228 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык как исторически развивающееся явление / Е.С. Кубрякова // Общее языкознание. Формы существования. Функции. История языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М. : Наука. – С. 197–313.
5. Назаров В.И. Эволюция не по Дарвину. Смена эволюционной модели / В.И. Назаров. – М. : КомКнига, 2005. – 550 с.
6. Холодович А.А. Партитивный атрибут в японском языке / А.А. Холодович // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. VII. – Вып. 1. – М., 1958. – С. 45–57.
7. Хомский Н. О природе и языке / Н. Хомский ; пер. с англ. П.В. Феденко. – М. : КомКнига. – 2002. – 286.
8. Чуличков А. Теория катастроф и развитие мира / А. Чуличков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://katastrofa.h12.ru/theory.htm>
9. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind / N. Chomsky. – Cambridge (Mass.) : The MIT Press, 2000. – 230 p.
- 10.

Denison D. 'Slow, slow, quick, quick, slow: the dance of language change?' / D. Denison // 'Wonderous englissce': SELIM Studies in Medieval English Language / Ed. by Anna Bringas Lopez et al. – Vigo : Universidade de Vigo. – 1999. – P. 51–64. 11. Harris A. Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective / A. Harris, L. Campbell. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 488 p. 12. Lass R. Historical Linguistics and Language Change / R. Lass. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 340 p. 13. Lieberman F. The Biology and Evolution of Language / F. Lieberman. – Cambridge, MA : Harvard University Press. – 1984. – 375 p. 14. Lightfoot D. Principles of Diachronic Syntax / D. Lightfoot. – Cambridge; L. : Cambridge University Press, 1979. – 429 p. 15. Lightfoot D. The Development of Language. Acquisition, Change, and Evolution / D. Lightfoot. – Oxford : Blackwell Publishers. – 1999. – 289 p. 16. Pinker S. The Language Instinct / S. Pinker. – N.Y. : Harper Collins Publishers, 1994. – 525 p.